դեռ․ 1914–ի դեկտեմբերին քիչ մնաց Ռուսահայաստանի մի մասն էլ վրա գնար․ Էնվէրի գնդերը հասել էին արդէն Սարըղամիշի բարձունքները, և Կովկասի մայրաքաղաքը մատնւել էր խուճապի։ Փոխարքան պատրաստւում էր փախչելու դէպի լեռների ա՛յն կողմը, և կովկասեան թրքութիւնը ցնծութեան մէջ էր...

Հրաշքը միայն փրկեց Կովկասը թիւրքական ներխուժումից։ Ջարդւած Սարըղամիշի տակ՝ Էնվէրն իր գայրոյթի բովանդակ թոյնը թափեց թիւրքահայ ժողովրդի գլխին։ Հայերի բնաջնջման դաւը վաղուց էր նիւթւած Իթթիհատի որջում։ Առիթ էր հարկաւոր — ահա և առիթը․ հայերն էին թիւրքերի պարտութեան պատճառը։ Հարկաւոր էր մաքրել ռազմաբեմը այդ վնասակար տարրից։ Եւ ահա առաջ է քաշւում տեղահանութեան ծրագիրը։ Պրուսական ու բելգիական ճակատներում տեղահանութիւն նշանակում էր տնտեսական քայքայում, Թիւրքիայում՝ ջարդ ու կոտորած էր։ Եւ 1915թ․ ապրիլից սկսած, ամիսներ շարունակ, թիւրքերը զբաղւեցին հայերի ծրագրւած բնաջնջումով։ Ապրիլ 11–ին զանգւածօրէն ձերբակալւելով՝ դէպի մահ քշւեց Պոլսահայ մտաւորականութիւնը։ Ապա՝ գիւղեր ու քաղաքներ դատարկւեցին և աւարի ու աւերի ենթարկւեցին։ Մի միլիոնից աւելի ժողովուրդ մորթոտւեց կամ մեռաւ տեղահանութեան ճանապարհին և արաբական անապատների աւազներում։ Դարերով կուտակւած անհաշիւ հարստութիւն, տնտեսական ու մշակութային թանգագին նիւթեր կորստեան մատնւեցին։ Մի ամբողջ քաղաքակիրթ ժողովուրդ խաչ հանւեց ու նահատակւեց վայրագօրէն՝ աշխարհի աչքի առջև — ոչ ոք չըմբոստացաւ ու չմիջամտեց։ Եւ ո՞վ կարող էր, ո՞վ սիրտ ու կամք ունէր միջամտելու․ երկրագունդը խեղդւում էր արեան մէջ։ Մարդկութեան խիղճը քար էր կտրել...

Թիւրքահայկական խնդիրը լուծւում էր թիւրքերի ձեռքով։ Թիւրքահայաստան առանց հայերի — այս համապատասխանում էր և ռուսների հաշիւներին։ Մինչ թիւրքերը կլանւած էին հայկական տեղահանութիւններով ու ջարդերով, ասդին ռուս զօրավարները կադրիլ էին խաղում թիւրքական ռազմաբեմում։ Մէկ քայլ առաջ, երկու քայլ յետ—ռուս բանակը անվերջ յառաջխաղացումներ և նահանջներ էր անում, որոնց ընթացքին իսպառ քար ու քանդ եղան և իթթիհատական դահիճներից ազատ մնացած Ալաշկերտն ու Վասպուրականը։ Դիտում կա՞ր այդ նահանջների մէջ, թէ՞ նրանք ռազմագիտական անհրաժեշտութիւններ էին — միեւնոյնը չէ՞ հայ ժողովրդի համար։ Նա գաղթում, տնաքանդ էր լինում և ամէն գաղթի հետ կորցնում էր ե՛ւ իր տնտեսական ու բարոյական կորովը, ե՛ւ մարդկային հաւաքական կերպարանքը։

Թիւրքահայկական նահանգների պարպումից յետոյ հետզհետէ փոխւեց և ռուսների վերաբերումը դէպի հայերը։ 1916 թւին այլեւս «հայկական ինքնավարութեան» մասին խօսք չէր լսւում․ կամաւորական խմբերը լուծւեցին։ Կովկասում իշխում էր մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեւիչը՝ հակահայ քաղաքականութեան ներշնչողներից մէկը։ Մտածւում էր դրաւած վայրերը յանձնելու ռուս գաղթականներին։ Ծրագրւում էր Ալաշկերտի ու Եփրատեան